

**КЫРГЫЗ ТИЛИН ЭКИНЧИ ТИЛ КАТАРЫ ҮЙРӨТҮҮНҮН ДЕҢГЭЭЛДИК
МОДЕЛИ ТУУРАЛУУ**

Кыргызстанда бирдиктүү тил саясатынын жоктугунан улам, тилдердин, т.а. мамлекеттик тил менен расмий тилдин коомдук кызматы, орду так аныкталбай келатат. Ошонун кесепеттеринен улам кыргыз тилинин мамлекеттик тил катары кызматы так аткарылбай, көптөгөн проблемалар чечилбей келет.

Мисалы, Кыргызстанда үч тилдин аткарып келаткан кызматтарын мүнөздөп көрөлү:

1. Мамлекеттик тилдин аткарып келаткан кызматтары: иш кагаздары жүргүзүлөт, мекемедеги жыйындар өтөт, мекемелердин ички-тышкы жасалгалары жасалат, көчөдөгү көрнөк-жарнактар жасалат, коомдук жайларда иш-чаралар аткарылат, уюштурулат, расмий мамлекеттик иш-чаралар өтөт, мамлекеттик жыйындар өтөт, окуу жайларда окуу-тарбия иштери жүргүзүлөт, мамлекеттик буйруктар, токтомдор жазылат, мамлекеттик программалар, долбоорлор жазылат, мамлекеттик кабыл алуулар өтөт, мамлекеттик басылмалар чыгат, илимий-изилдөөлөр жүргүзүлөт, көркөм чыгармалар жазылат, радио-теле белүүлөр жүргүзүлөт, газета-журналдар чыгат.

2. Расмий тилдин аткарып келаткан кызматтары: улуттар аралык инсандык баарлашуулар жүрөт, улуттук көпчүлүк болгон чөйрөдө кеңири колдонулат. Расмий иш кагаздар жазылат жана которулат, көрнөк-жарнамалар жазылат жана которулат, расмий иш-чаралар өтөт же колдонулат, мамлекеттик басылмалар чыгат, мамлекеттик расмий кабыл алуулар өтөт, мамлекеттер аралык байланышта колдонулат, окуу-тарбия иштери жүрөт, чет өлкөдө билим алуу каражаты болуп берет, илимий-изилдөөлөр жазылат, көркөм адабий китептер чыгат, радио-теле-берүүлөр жүргүзүлөт, газета-журналдар чыгат...

Мындай салыштыруудан эки тилдин республикабыздын турмушунда дээрлик бирдей деңгээлде колдонулуп келатканын көрөбүз. Андай болсо, ким кайсы тилди тандайт?

Мына ушундай мамлекеттик тил менен расмий тилдин бирдей жол талашып кызмат кылуусунун кесепети мектепке чейин жетүүдө. Мектепте окуучулардын кыргыз тилинде сүйлөшүү деңгээли учурдун талабына ылайык келбейт. Анткени республикабызда кыргыз тилинде сүйлөөгө болгон коомдук талап дагы деле төмөнкү деңгээлде болууда. Коомдук жайларда кыргыз тили дээрлик колдонулбайт. Көптөгөн мекемелер аралык кат алышуулар жана ички иш кагаздары алиге чейин орус тилинде жүргүзүлөт. Окуу кыргыз тилинде жүргүзүлгөн мектептерден башка билим берүү мекемелериндеги жыйындар, коомдук иш чаралар, ички-сырткы жасалгалар орус тилинде гана ишке ашырылат. Демек, кыргыз тили сабагынан сырткаркы учурларда жекече карым-катышта колдонулбаган тилди мектепте үйрөнүү зарылчылыгы анчалык зарыл эместей туюлат. Ошондуктан, кыргыз тили мындай шартта чейректе жакшы баа алууга кыйын предметтин деңгээлинде гана калып, сүйлөшүүнүн тили катары үйрөнүүгө болгон каалоо (интенция) жаралбай, күндө пикир алышуу үчүн сүйлөшүү кырдаалы түзүлбөгөн бойдон калууда. Мына ушул жагдайлар кыргыз тилин аталган мекемелерде талаптагыдай үйрөнүүгө кедерги болгон негизги жагдай катары көрүнүп чыга келет.

Мына ушунун баары кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун жалпы методологиялык жана методикалык негиздеринин толук иштелип ыга электигинен кабар берет. Ошону менен катар, буга чейин колдонуп келген методикалык ыкмаларды, принциптерди түп-тамырынан тарта концептуалдуу жаңы багытта өзгөртүү, стандарты менен концепциясын, окуу программалары менен окуу китептерин тил үйрөтүүнүн дүйнөлүк практикасына тааянуу менен жаңылап кайра түзүү зарылдыгы келип чыкты.

1. Кыргыз тилин үйрөтүүнүн методологиялык өбөлгөлөрү төмөндөгүлөр болуусу мүмкүн:

- тилди адамдардын өз ара карым-катышынын куралы катары үйрөтүү (коммуникациянын куралы катары);
- тилди улуттук маданиятты таануунун каражаты катары үйрөтүү; (таанытуучу лингвистика, т.а. лингвоөлкө таануу багыты);
- тилди инсанды өнүктүрүүнүн куралы катары үйрөтүү;
- тилди коомду ич ара байланыштырып бириктирүүнүн каражаты катары үйрөтүү;
- тилди билим алуунун каражаты катары үйрөтүү;
- тилди инсандын социалдык-турмуштук талабын канааттандыруу куралы катары үйрөтүү;
- тилди жашап жаткан чөйрө менен социалдашуунун каражаты катары үйрөтүү.

Ушундай мамиледен улам, кыргыз тилин үйрөтүү төмөндөгүдөй принциптерге таянуу зарылдыгы көрүнөт:

1) Коммуникативдик-маданиятаралык баарлашууга үйрөтүү принциби. Бул принцип, ири алдыда, кыргыз тили предметин окутуу максаты менен байланышып турганы менен маанилүү, анткени кыргыз тили сабагы башка предметтерден айырмаланып, окуучуну улуттар аралык мамиле маданиятына үйрөтүүчү максатты көздөгөндүгү менен баалуу болуп саналат.

2) Баарлашууга багыт берүүчүлүк принциби – бул кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун башкы максаты болгон анын практикалык максатын ишке ашырууга багытталган жетектөөчү усулдук принцип болуп саналат. Бул принциптин дагы бир артыкчылыгы – кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун багыттарын гана эмес, анын бүткүл мазмунун да аныктайт, оозеки, жазуу түрүндөгү баарлашуу кандайча жүргүзүлө турган ыкмаларын да көрсөтүп берет.

3) Окутуунун кырдаалдык-тематикалык принциби – бул «сүйлөөгө үйрөнүүнүн бүткүл иш-аракети кырдаалдардын негизинде жана анын жардамы менен гана жүргүзүлөт» дегенди түшүндүрөт.

Кырдаалдеген сүйлөшүп пикир алышуучу адамдардын мамилелешүүсүнүн системасын, адамдардын сүйлөшүп ой жүгүртүү иш-аракеттерин практикага ашыруучу моменти, речтик милдетти жүзөгө ашыруучу каражат болуп калат.

Мында оң мотивдин ролу чоң. Ал – «адамдардын жүрүм-турум аракеттерин, теориялык жана практикалык ишкердүүлүктөрүн аракетке келтире турган себептердин системасы», алардын ички талаптарынын, көз карашынын, кызыкчылыктарынын, эмоцияларынын натыйжасы.

4) Окуучунун эне тилиндеги өзгөчөлүгүн эсепке алуу принциби да кыргыз тилин өзгөчө тил катары окутуу процессинде өзгөчө ролду ойнойт. Анткени окуу материалдарын тандоодо, атап айтканда, лексикалык, грамматикалык материалдарды тандоодо кыргыз эмес балдардын эне тилинде буюмдардын, көрүнүштөрдүн аталыштарын, аларды өздөштүрүү жана жазуу, оозеки жумуштарды аткара алуу деңгээлин ж.б. окуу процессинде туура, натыйжалуу пайдалануу баланын кабыл алуусуна, өздөштүрүүсүнө оң гана таасир берери шексиз. Ошондой эле, кыргыз тилинин лингвистикалык планда алганда грамматикалык-фонетикалык материалдарын да окуу программасында жана окуу китептеринде берүүгө окуучулардын эне тилинде аларды дал ошол учурда өздөштүргөнүн же өздөштүрө электигин сөзсүз эске алуу керек.

5) Инсандын жекече тил үйрөнүү мүмкүнчүлүгүнө жана кызыгуусуна таянуу принциби. Бул принцип да өтө маанилүү, анткени ар бир окуучу жеке инсан катары жана тил үйрөнүүдөгү мүмкүнчүлүгү менен кызыгуусунун деңгээли ар түрдүү болгондуктан, тил үйрөнүү процессин жекече өзгөчөлүгүнө, тил билүү дегээлине жараша аны өнүктүрүү менен окутуу жакшы натыйжага алып барары шексиз.

6) Кыргыз тилин экинчи тил катары окутууда жалаң эле тилдик фактылар менен чектелүүгө болбойт. Анткени тил аркылуу элдин тарыхы, салт-санаасы, ошондой эле

жашаган орду, мекени (шаар, айыл-кыштак, жаратылышы) бирге үйрөнүлөт. Ошондуктан лингводидактикадагы мындай таанып билүү процесси окутуунун өлкөтаануучулугу деп айтылат. Демек, тил үйрөнүү менен мындай таанып билүү иш-аракетин бирдикте камтыган **буллингво-улуттукмаданияттытаануучулук принцибинин ролу эң эле чоң.**

Бул принцип да ырааттуу иш аракетсиз жүзөгө ашырылбайт. Окуу китептерде, усулдук бардык адабияттарда, сабактагы жандуу процесстеги жазуу жана оозеки иштелип жаткан иштердин баарында бала жашаган өлкө, анын рухий жана материалдык маданияты, сүйлөшүү жана мамиле маданияты, ж.б. жөнүндөгү түрдүү маалыматтардын болушу жетектөөчү мазмундук компонент болуусу көңүлдүн борборунда болот.

Тил элдерди жакындаштырат. Элдин бири-биринин тилине жана салт-санаасына урмат-сый мамилеси болбой, башка улуттардын өкүлдөрү менен эч нерсе, эч качан жакындаштырбайт.

7) Кыргыз тили сабактарында окуу материалдарын кептеги таанытуу жана коммуникативдик кызматына жараша тандап алуу принциби окутуунун практикалык максатын көздөө менен, сабакта үйрөтүлүп жаткан ар бир сөз, грамматикалык формалардын сүйлөшүүдө эмне кызмат аткаарын түшүндүрүүнү көздөйт. Чындыгында, **«ар бир сөз өзүнө тиешелүү синтаксистик кызматы менен мүнөздөлөт, ал кызматын белгилүү бир грамматикалык моделдерде жана кеп үлгүлөрүндө аткарат.** Ар бир модель же кеп үлгүсү өзүнө тиешелүү лексика менен толукталып турат. **Мына ошентип, кеп менен грамматиканын, анын ичинде, прикладдык грамматиканын жандуу биримдиги ишке ашат.**

Демек, кыргыз тилин үйрөтүүдө тил каражаттарынын түзүлүшүнө гана көңүл бурбастан, ал каражаттардын кептеги кызматына, алардын кандайча тандалып колдонулушуна, алардын системалуу түрдө **жеңилден – оорго, оордон – адымдоого, жөнөкөйдөн – татаалга, татаалдан – чыгармачылыкка** карай багытталган деңгээлдеринде ситемалуу түрдө берилүүсүнө айрыкча маани берилүүгө тийиш.

8) Кыргыз тилин экинчи тил катары окутуудагы усулдук принциптердин кататарында **деңгээлдерде окутуу принцибинин ролуна, тактап айтканда кыргыз тилин үйрөтүүнүн системалык-деңгээлдик принцибине айрыкча чоң маани берилет.** Бул принцип дидактиканын жеткиликтүүлүк же окуучунун жаш өзгөчөлүгүн эске алуу принциби менен да дал келет. Баланын жаш өзгөчөлүктөрүнө, класстардын деңгээлине карап, окуу материалдарын деңгээлдерге бөлүп берүү ишке ашат, ар бир курактын алдындагы тилдик жана коммуникативдик милдет такталат, аларга ылайык кайсы баскычта ким кандай деңгээлде сүйлөй алары белгиленет, ал баскычтардын тилдик жана коммуникативдик талаптары, милдеттүү критерийлери аныкталат, лексикалык, грамматикалык, кырдаалдык минимумдар иштелип чыгат.

Тактап айтканда, 1-4-класстар А1, 5-7-класстар А2 жана 8-11-класстар В1 деңгээлдери болуу менен, алардын өз алдынча дидактикалык талаптары аныкталып, тил үйрөтүү жүзөгө ашырылат. Бул деңгээлдер боюнча иштөөдө эл аралык тил үйрөнүү стандартынын талаптарына таянылат.

Ушуларга негизденип, Кыргызстандын мектептеринде мамлекеттик тилди өздөштүрүүнүн практикасын мындан ары өркүндөтүү максатында Тилдерди үйрөтүүнүн Эл аралык стандартына негизденип, өзүбүздүн төмөндөгүдөй деңгээлдик баскычтар системабызды сунуш кылсак болот.

Деңгээлдик баскычтар бири бирин-бири уланткан системалуу, бирдиктүү, өз-өзүнчө максаттуу дидактикалык мүнөздөмөлөргө ээ болот. Бул деңгээлдер кыргыз тилин үйрөтүүнүн мектептик программасынын мазмунун, мектептик стандартынын талаптарын аныктайт. Алардын биринчиси – А1-Карапайым деңгээл 1-класстан башталат. А1.1 – Баштапкы деңгээл 2-3-4-класстарды камтыйт жана бул класстарда баштапкы жөнөкөй көндүмдөр, баштапкы орто көндүмдөр жана баштапкы толук көндүмдөр калыптанат. А2 – Негизги деңгээл 5-7-класстарга туурак келет. Анын ичинен, окуучулар 5-класста кадыресе көндүмдөргө, 6-класста калыптанган орто көндүмдөргө жана 7-класста

илгерилей калыптанган көндүмдөргө ээ болушат. Андан ары В1 деңгээли Орто деңгээл деп мүнөздөлөт да, бул деңгээл 8-9-класстарды ичине алат. Мында 8-класста окуучулар калыптанган негизги көндүмдөргө, ал эми 9-класста калыптанган толук көндүмдөргө ээ болушат. Андан ары – жыйынтыктоочу этап В1 Ортодон жогорку деңгээл деп аталат. Ал деңгээлде окуучулар 10-класстын окуучулары тереңдетиле калыптанган көндүмдөргө, ал эми 11-класстын окуучулары тереңдетиле калыптанган толук көндүмдөргө ээ болуп чыгышат. Ошону менен бирге 11-класстын бүтүрүүчүсү кыргыз тили үйрөнүүнүн мектеп стандартынын көлөмүнө жана деңгээлине ээ болуу менен, кыргыз тилин ортодон жогорку деңгээлде өздөштүргөнү туурасындагы сертификатка ээ болушат.

Деңгээлдерди мындай бөлүп алуу менен, окуу материалдарын жөнөкөйдөн – татаалга, жеңилден – оорго жана оордон – адымдоого, ошону менен бирге, белгилүүдөн – белгисизге, белгисизден – чыгармачылыкка карай жайгаштыруу ишке ашырылат. Мунун өзү усулдук ыкма гана эмес, бул окутуунун натыйжалуулугуна карай багытталган принциптүү мамиле болмокчу.

Эмдиги маселе – кыргыз тилин атайын орто, орто окуу жайларында тил үйрөтүүнүн В2 Жогорку деңгээлде жана жогорку окуу жайлардагы кесиптик багыт берүү жана академиялык деңгээлде тил үйрөтүүнүн С1, С2 Жетик деңгээлдеринин мүнөздөмөлөрүн менен талаптарын иштеп чыгуу, анын концепциясы, ага жараша мамлекеттик стандартын түзүү милдети турат.

Ал эми, кыргыз тилин үйрөтүүдө эске алынуучу балдардын сүйлөшүү чөйрөлөрү төмөндөгүдөй болуусу ыктымал.

1. Баланын өздүк чөйрөсү. *Буга төмөндөгү тематикалар кирет:* баланын өзү, аты-жөнү, чоң ата, чоң-энеси, бир туугандары, жашаган үйү, бөлмөсү, өздүк буюмдары, үй дареги... тууралуу материалдар.

2. Окуу-таануу чөйрөсү. *Буга төмөндөгү тематикалар кирет:* баланын туулуп-өскөн мекени, Кыргыз Республикасы, Улуттук баатырлары, Манас, кыргыз эли, кыргыз жери, кыргыздын белгилүү адамдары, Кыргызстанда жашаган башка улут өкүлдөрү, баланын окуган мектеби, мектебинин дареги, классы, окуу куралдары, окуу эмгеги, окуткан мугалими, анын аты-жөнү, классташтары, мектептеги достору, окуу предметтери, кыргыз тили сабагы, баланын алган баалары, мектептеги жүрүм-туруму, коомдук иштерге катышуу, мектеп короосу, андагы оюндар, мектеп бакчасы, окуу чейректери, каникулдар, ... ж.б. тууралуу окуу материалдары жана ушул тематикаларда сүйлөшүү.

3. Социалдык-маданий чөйрө. *Буга төмөндөгү тематикалар кирет:* бала туулуп-өскөн, жашаган жана окуган айыл, шаар, көчө, айылдагы жана шаардагы шарттар, объектилер, мекемелер (эс алуу жайлары, дүкөндөр, китепканалар, клуб, кино-театр, оорукана, спорттук аянтчалар, музейлер, Ала-Тоо аянты, Өкмөт үйү, зоопарк, базар), кыргыздын ыйык жерлери, улуттук майрамдар ж.б. тууралуу окуу материалдары жана ушул багыттагы сүйлөшүүлөр.

4. Жүрүм-турум, этикет. *Буга төмөндөгү тематикалар кирет:* ата-энени сүйүү жана сыйлоо, бир туугандарына урматтоо менен мамиле жасоо, улууну урматтоо, кичүүнү ызааттоо, учурашуу, таанышуу, кечирим суроо, уруксат суроо, куттуктоо, жан-жаныбарларды багуу, аларга камкордук көрүү, тамактануу адеби, кийим кийүү адеби, коомдук жайларда жүрүү адеби, телефондо сүйлөшүү адеби, бирөөгө кыргызча кайрылуу жана көңүлүн өзүнө бура алуу, тааныш-бейтаанышка мамиле жасоо адеби, туулган күн, салттуу майрамдар, улуттук салттар, улуттук майрамдар, улуттук кийимдер, улуттук буюмдар, ... ж.б. тематикаларынын чегиндеги окуу материалдары жана аларга жараша баарлашууга машыктыруу.

5. Күндөлүк турмуш-тиричилик. *Буга төмөндөгү тематикалар кирет:* баланын күндөлүк эрежеси, үй турмушу, бир туугандарына камкордук көрүү, ата-энеге жардам берүү, үй буюмдары, кийим-кечектер, эмеректер, идиш-аяктар, тамактануу, үйдө

аткаруучу иштер, сатып алуу, нерсенин санын, сапатын, эмненин кайда экенин, убакытты, мезгилди сурай билүү ж.б. тематикаларда сүйлөшүүгө машыктыруу.

6.Табият, экология чөйрөсү. *Буга төмөндөгү тематикалар кирет:* Ала-Тоо жергеси, анын жаратылышы, жыл мезгилдери, тоолору, суулары, көлдөрү, жаныбарлары, канаттуулары, жалпы үй жана жапайы айбанаттар, өсүмдүктөр, дарактар, жер-жемиштер, жашылчалар, гүлдөр, аба ырайы, жаан-чачындар, табияттын кооздугу, ал жерлерде эс алуу, табиятты коргоо, камкордук көрүү, тазалыкты сактоо ж.б.

Эмдиги милдет, мына ушул сүйлөшүү чөйрөлөрүнө жана деңгээлдерине ылайык окуу программасын түзүү болуп саналат.